

Stad en oorlog

Op 19 juni 2004 bezocht u op uw tienstedentocht door de Lage Landen de stad Rotterdam. Met deze culturele pelgrimsreis vierde u het eeuwfeest van het Thijmgenootschap: de Vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing. Honderd jaar lang heeft u zich ingezet om – zoals het op uw website geformuleerd wordt – ‘bij te dragen aan een verantwoorde en gefundeerde bezinning op de complexe problemen waarvoor samenleving en wetenschap geplaatst worden’.

Als voorzitter van Pax Christi verheugt het mij zeer dat u daarbij het ‘complexe’ probleem van oorlog en vrede niet schuwt, integendeel, u bezoekt bewust de steden Ieper en Rotterdam, de twee steden in de Nederlanden die bijzonder getroffen zijn gedurende de twee wereldoorlogen die de twintigste eeuw geteisterd hebben, de eeuw waarop u in 2004 gedenkend terugziet.

Als bisschop van deze stad heet ik u van harte welkom in de wereldhaven Rotterdam, de stad met de modernste skyline van Nederland, wederopgebouwd en verzezen uit de puinhopen van het eerste allesverwoestende tapijtbombardement van de moderne oorlogsvoering, waardoor het centrum van de stad jarenlang in een woestijn was veranderd.

Hier staat het thema ‘oorlog’ centraal in ontmoeting en bezinning, een thema dat helaas nog hoogst actueel is in deze pas begonnen nieuwe eeuw. Het is goed dat wij hier, evenals in Ieper, de gruwelen van de wereldoorlogen herdenken, maar we doen dit in een van de meest welvarende gebieden van de wereld, in het westen van Europa, waar al meer dan een halve eeuw vrede heerst en waar de levens-

standaard in rijkdom en technologische faciliteiten scherp afsteekt tegen de armoede en onderontwikkeling in grote delen van de wereld. We weten ons tegelijkertijd betrokken bij en medeverantwoordelijk voor de urgente inzet voor vrede en gerechtigheid wereldwijd en de uitbanning van alle oorlogsgeweld.

Op het plein van de Laurenskerk in Rotterdam staat het oudste standbeeld van ons land, van Desiderius Erasmus, vervaardigd door Hendrik de Keyser. U kunt het niet missen, en u mag het niet missen. Erasmus is immers een sprekend voorbeeld voor het Thijmgenootschap, de grote humanistische geleerde uit de zestiende eeuw die heel zijn leven gewijd heeft aan de studie van vraagstukken die samenhangen met de relatie tussen wetenschap en levensbeschouwing, in het bijzonder met het vraagstuk van oorlog en vrede. Zo schreef hij in 1514 een uitvoerig protest tegen de oorlog in een brief aan de abt van Saint Omer, Antonie van Bergen. Hierin zegt hij dat oorlog indruist tegen de menselijke natuur, haaks staat op het evangelie, en alleen maar ellende veroorzaakt, ook voor de overwinnaars. Drie jaar later verschijnt zijn verhandeling over de vrede: 'Querela pacis' (de klacht van de vrede), een felle aanklacht tegen elke vorm van machtsmisbruik en geweld, in kerk en samenleving, een loflied op de vrede en een pleidooi voor tolerantie en dialoog. In 1522 begint hij een briefwisseling met zijn oud-professor van Leuven, Adriaan Florenszoon, uit Utrecht, die pas tot paus was gekozen. De tijden zijn er niet beter op geworden: de reformatie breidt zich uit, de islam rukt op en de kolonistoren dringen steeds verder door in het Amerikaanse continent. Meer geweld en oorlogen dreigen: om de hegemonie in West-Europa, om de consolidering van de verschillende christelijke confessies, om zoveel mogelijk macht en rijkdom in de Nieuwe Wereld, om de verdediging van Europa tegen de Turken.

De kritiek van Erasmus op de tijdgeest is niet mis. Ze

zou zonder veel moeite naar tendensen heden ten dage geactualiseerd kunnen worden: ‘Ook de wereld heeft haar orgel, maar dit doet vanuit de hel een weinig lieflijk geluid klinken. Wat zegt namelijk de geloofsbelijdenis van de woede? ‘Wreek, plunder, gooi eruit, sla dood.’ Hoe klinkt de snaar van de eierzucht? ‘Breid je gebied uit, je hoeft geen rekening te houden met een eed of met respect wanneer het om macht gaat.’ Hoe rammelt de gierigheid? ‘Je ziet dat het niemand goed gaat, tenzij hij zoveel mogelijk bezit; raap dus alles samen of het nu mag of niet, roof het, houd het goed vast.’ Hoe klinkt de snaar van de lust en de begeerte? ‘Leef hier plezierig, want je weet toch niet wat hierna komt.’ Zo ook geeft de nijd en naijver een afschuwelijk geluid.’

Erasmus wijst op de grote verantwoordelijkheid van de leiders in kerk en samenleving van zijn tijd. Helaas, zo constateert hij, ‘zij die anderen moeten genezen’ lijden zelf in ernstige mate aan dezelfde kwalen: ‘als ieder persoonlijk op eigen belang gericht is, als de theologen eisen dat hun eigen autoriteit overal in ere wordt gehouden, als de monniken in niets van hun gemakken af willen stappen, als de vorsten mordicus op hun eigen recht blijven staan, dan zal het buitengewoon moeilijk zijn om ten bate van het algemeen welzijn op te treden’. Hij pleit vurig voor verzoening en dialoog, voor gematigdheid en verdraagzaamheid. Persoonlijk vermijdt hij zoveel mogelijk alle scherpe keuzes en stellingnames. Hij wijdt zich ook volledig aan wetenschappelijke activiteiten, richt zich nooit op eigen verrijking.

Erasmus is een overtuigd pacifist en beveelt de paus aan om ‘de vorsten tot de liefde voor de vrede terug te roepen’, om te genezen, liever dan te straffen en om vooral eerst de Kerk zelf te genezen. Dat was precies de intentie van Adrianus VI, zijn pontificaat was te kort – amper een jaar – om op politiek gebied iets te bereiken, maar hij zette zich met grote energie in voor de hervorming van de Kerk. Hij bracht ook de zelfkritiek van de Kerk naar buiten, door zijn gezant op de Rijksdag te Neurenberg een oprecht

‘confiteor’ te laten uitspreken in naam van de Kerk ten aanzien van de ernstige geestelijke misbruiken in de leiding van de Kerk die zich tot in alle geledingen van de Kerk verspreid hadden. Een geste die paus Johannes Paulus II nog explicieter en omvattender heeft herhaald door namens de Kerk in de vasten van het jubileumjaar 2000 een ‘mea culpa’ uit te spreken voor alle fouten door haar begaan in de loop van twintig eeuwen geschiedenis.

Erasmus en Adrianus hebben zich, ieder op eigen wijze en naar eigen inzichten en taakstelling, ingezet voor de humane en christelijke waarden in Europa. Ze waren intens bezorgd over het gevaar van het uiteenvallen van de gemeenschap van het christelijk Europa. Ze beschouwden het christelijk erfgoed als de basis voor de cohesie in de samenleving en vreesden de desintegratie daarvan, als er niet meer voldoende consensus zou bestaan in Europa over fundamentele humane en humaniserende waarden. Tegelijk waren ze zich ervan bewust dat deze waarden niet met geweld of macht opgelegd, maar slechts voorgelegd en voorgeleefd kunnen worden, in dialoog met de mensen en de tekenen van de tijd.

Ondanks alle verschillen tussen de tijd waarin zij leefden en de onze, blijft de kern van hun boodschap van belang. Europa streeft naar eenwording, economisch en politiek. De Europese Unie is uitgebreid met nog eens tien lidstaten. Het project ‘de ziel van Europa’, haar cultureel en religieus erfgoed, wacht echter nog steeds op een adequate verwezenlijking.

Ook de wereld wordt steeds meer één, de globalisering neemt hand over hand toe, vooral ook dankzij de moderne communicatiemiddelen. Maar de wereld kent nog steeds geen vrede. Langslepende conflicten vragen dag in dag uit talloze slachtoffers: in het Midden-Oosten, in Soedan, in Colombia. In vele andere landen, met name in het vergeten continent Afrika, heersen armoede en ziektes, terwijl de bevolking veelal onderdrukt wordt door dictatoriale en

corrupte regeringen. Het rijke Westen concentreert zich op behoud en uitbouw van eigen welvaart en worstelt met interne problemen en spanningen, met name wat betreft de toenemende multiculturaliteit van de samenleving.

Op de aanslagen in Amerika van 11 september 2001 volgde eerst de oorlog in Afghanistan en een jaar later de aanval op Irak. Terwijl het geweld in die landen nog dagelijks slachtoffers vraagt, heeft het niets en niemand ontziend terrorisme opnieuw toegeslagen: op Bali, in Casablanca, Istanboel en Madrid en de vrees voor nieuwe terreurdaden houdt het Westen in de ban. De vraag dringt zich op naar de dieper liggende oorzaken van het terrorisme, zoals de overheersende positie van de westerse beschaving en vooral de steeds breder wordende kloof tussen rijk en arm. Nog andere vragen omtrent oorlog en vrede zijn urgent geworden, zoals: is niet een zorgvuldige heroverweging vereist van de criteria voor een 'rechtvaardige oorlog'? Is het instrument van de oorlog met de technologische vernietigingskracht waarover de mensheid beschikt nog wel moreel aanvaardbaar? Kan een preventieve of pre-emptieve oorlog gewettigd zijn? Mogen we wel spreken van een 'oorlog tegen het terrorisme' of verdient politieel ingrijpen hier niet de voorkeur boven militaire operaties? Welke regels zijn noodzakelijk voor een internationale rechtsorde? Welke criteria zijn onmisbaar voor een humanitaire interventie? Welke vorm van wereldgezag is wenselijk om vrede en gerechtigheid wereldwijd te bevorderen en te handhaven?

De problemen waarmee we geconfronteerd worden in de wereld van vandaag, zijn inderdaad 'complex'. Ik begrijp dat het Thijmgenootschap ze niet alle op zijn agenda kan plaatsen aan het begin van de nieuwe eeuw van zijn bestaan. Maar het verheugt me dat het er meteen al een begin mee maakt tijdens het jubileumsymposium te Tilburg (9 oktober 2004), waarin een van de parallelsessies het thema zal betreffen: 'oorlog en vrede'.

Bij alle vragen blijft echter van het grootste belang de samenhang die ze hebben met de relatie tussen wetenschap en levensbeschouwing. Uiteindelijk zijn de waartoe- en de waaromvragen de meest relevante: de vraag naar de ethische afwegingen omtrent in het geding zijnde waarden en de vraag naar de zingeving van menselijk bestaan en samenleving. Is dat niet vanouds de core-business van dit genootschap?

Er is nog een standbeeld dat men bij een bezoek aan Rotterdam niet mag missen: het beeld aan de Blaak van de ‘Verwoeste Stad’ van de Russisch-Franse beeldhouwer Ossip Zadkine. Deze kende de stad Rotterdam al van ver voor de Tweede Wereldoorlog en keerde er op doorreis naar terug in 1946. Toen de trein uit Parijs over de Maasbruggen reed, zag Zadkine ‘een stad zonder hart. Ik zag een krater in het lichaam van een stad ... Van het station af strekte zich een onmetelijke woestenij uit, zover de blik reikte ... Het was alsof ik het begin zag van een film, een verbijsterende film over de ochtend na de ramp ... een zwartgeblakerde en opengescheurde kerk - (de Laurenskerk) – rees daar omhoog als de kies van een voorhistorisch dier, als door een vulkaan uitgespuwd’. Vanuit de ontzetting over deze zinloze en onmenselijke verwoesting, schiep hij dit standbeeld, het silhouet van een man wiens hart is uitgerukt door het oorlogsgeweld dat uit de lucht op de stad neerdaalde en die wanhopig zijn armen ten hemel heft: een machteloos protest van een gemartelde mens. Of zoals Zadkine het zelf heeft verwoord: ‘een menselijke gestalte, tegelijk uitdrukkend de schrik en de woede, de armen heffend naar de hemel in een vreselijke kreet uit zijn geschonden, doorboorde vlees’.

Dit ‘monument’ – van het Latijnse ‘monere’, dat zowel ‘gedenken’ als ‘vermanen’ betekent, in het Duits zijn er twee woorden voor: ‘Denkmal’ en ‘Mahnmal’ – is niet alleen voor de stad Rotterdam en voor al haar inwoners en bezoekers een aangrijpende verbeelding en herinnering

van het meedogenloze geweld dat in 1940 de stad verwoestte, maar is voor heden en toekomst een ikoon voor alle slachtoffers van oorlog, onderdrukking en uitsluiting, een aanklacht tegen misdaden jegens de mensheid en een schreeuw naar de hemel om een nieuw hart en een nieuwe geest te ontvangen.

Waarschijnlijk kende niemand de intentie van Zadkine beter dan zijn echtgenote, de beeldend kunstenares Valentine Prax. Zij wist hoezeer ‘hij gegrepen was door de afgrijselijke gebeurtenissen toen hij de ruïnes van Rotterdam zag’ en ze getuigt dat ‘vele van zijn gebeeldhouwde figuren de armen naar de hemel heffen, naar het licht, vaak met een gebaar van een smeekbede naar het Eeuwige ... een reiken naar de hemel’.